

ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ • ΤΕΧΝΑΙ • ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΟΜΟΣ Α'
1928

ΤΕΥΧΟΣ Θ'
ΑΠΡΙΛΙΟΣ

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΡΙΤΙΚΗ

ΤΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΥΛΙΣΜΟΥ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ "ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ,, Α. Ε.
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ

Υπὸ τὸν ἄνω τίτλον κυκλοφοροῦμεν τὸ παρὸν μηνιαίως ἢ καὶ ἀτάκτως ἐκδιδόμενον περιοδικὸν τοῦ ὁποίου προορισμὸς εἶνε ἡ δημοσίευσις διαφόρων πρωτοτύπων καὶ μὴ μελετῶν αἵτινες λόγω τῆς ἐκτάσεώς των δὲν ἔχουν θέσιν εἰς περιοδικὰ τὸ δ' ὀλιγοσέλιδον αὐτῶν δὲν ἐπιτρέπει τὴν εἰς ἰδιαίτερα βιβλία ἐμφάνισιν.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ» Α.Ε.

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΡΙΤΙΚΗ

ΤΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΥΛΙΣΜΟΥ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ "ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ,, Α. Ε.
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ

ΤΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΥΛΙΣΜΟΥ

Ένα ἀπὸ τὰ πλέον σημαντικὰ γεγονότα εἰς τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος εἶνε ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη σημειωθείσα ἀθρόα προσχώρησις τῶν διανοουμένων εἰς τὸν ἱστορικὸν ὑλισμὸν. Δὲν θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰ κρίνω τὸ γεγονὸς τοῦτο. Περιορίζομαι εἰς τὴν πιστοποίησιν αὐτοῦ, πιστοποίησιν ὅμως, ἡ ὁποία ἔχει ἀνάγκην καὶ τῆς ἀκολουθοῦντος χαρακτηριστικῆς προσθήκης: ὅτι μόνον ἐν Ἑλλάδι ἐσημειώθη τὸ φαινόμενον τῆς προσχωρήσεως εἰς θεωρίαν τινά, χωρὶς νὰ προσηγηθῆ πνευματικὴ ἢ καὶ ψυχικὴ τις ἀντίστασις, χωρὶς νὰ γεννηθῆ ἡ ἀνάγκη σοβαρᾶς κριτικῆς. Ἐξαιρέσει ἐλαχίστων προσπαθειῶν, ὡς ἡ ὑπὸ τοῦ Δημ. Καλιτσουνάκι γενομένη μετάφρασις τοῦ Μαρξισμοῦ τοῦ *Herkner*, κυρίως ὅμως ἡ πρωτότυπος ἐργασία τοῦ Πέτρου Ζήση, οὐδεμία ἄλλη φωνὴ ἠκούσθη μὲ πρόθεσιν εὐγενεστέραν τῆς ἀπολύτου περιφρονήσεως ἢ ἐπιστημονικωτέραν τῆς ἀκρίτου ὑπερτιμήσεως τῆς θεωρίας τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Ζήση, ἀφορῶσα μᾶλλον τὴν εἰδικὴν περὶ συγκεντρώσεως τοῦ Κεφαλαίου θεωρίαν τοῦ Μάρξ, δὲν ἔθιξε τὸν ἱστορικὸν ὑλισμὸν εἰ μὴ ἴδιον διὰ κριτικῶν ὑπαινιγμῶν, οἱ ὅποιοι, ὅσον-δήποτε καὶ ἂν ὑπῆρξαν ἐπιτυχεῖς, δὲν ἤρκεσαν ὅμως διὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τοῦτον θεμελιωδῶς.

Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν πάσης ἐπιστημονικῆς κριτικῆς, εἶνε ἡ χειραφέτησις τοῦ κρίνοντος ἀπὸ τῶν προκαταλήψεων, αἱ ὁποῖαι κατέχουν αὐτὸν ὡς ἄνθρωπον. Προκειμένου νὰ κρίνη τις τὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν, ποῖαι εἶνε αἱ προκαταλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἀπειλοῦν νὰ ἐμποδίσουν τὴν ὑπαρξιν ἀντικειμενικότητος;

Οἱ μὲν σοσιαλισταὶ—κυρίως ἐν Ἑλλάδι—θεωροῦν συνδεδεμένην τὴν πολιτικὴν ἰδεολογίαν των πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν θεωρίαν τοῦ Μάρξ, οἱ δὲ φορεῖς τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας φρονοῦν, ὅτι, ἐγγίζοντες διὰ τῶν δακτύλων των τὰ εἰς τὸν Μαρξισμόν ἀναφερόμενα συγγράμματα, βεβηλώνουν τὴν παρθενίαν τῶν χειρῶν των. Καὶ οἱ μὲν ἀντιπρόσωποι τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας εἶνε ἐν μέρει δεδικαιολογημένοι, διότι φοβοῦνται, μήπως, σαγηνευόμενοι ὑπὸ τῆς περιβοήτου διαλεκτικῆς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, παρασυρθῶσιν εἰς βεβήλωσιν ὄχι μόνον τῶν χειρῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ψυχῶν αὐτῶν. Οἱ σοσιαλισταὶ ὅμως εἶνε τελείως ἀδικαιολόγητοι, συνταυτίζοντες τὴν ἰδεολογίαν των πρὸς τὴν ἐπιστήμην τοῦ Μάρξ. Ὁ συνταυτισμὸς οὗτος δὲν σημαίνει εἰ μὴ ἔλλειψιν ἐσωτερικῆς ἐμπνεύσεως καὶ πίστεως πραγματικῆς. Ἡ πολιτικὴ δὲν προσφεύγει εἰς τὴν ἐπιστήμην εἰ μὴ μόνον ὅταν στερῆται δημιουργικῆς θελήσεως. Ἡ δημιουργία δὲν ἔχει ἀνάγκην ἐπιστημονικῶν κριτηρίων. Ὁ κομμουνιστής, ὁ ὁποῖος παραπέμπει τὸν ἐλέγχοντα αὐτὸν ἀντίπαλον εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Μάρξ δῆθεν ἀποδειχθεῖσαν διαλεκτικὴν νομοτέλειαν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος (περὶ τῆς ὁποίας ἐκτενῶς θὰ ὁμιλήσωμεν), ὁμολογεῖ, χωρὶς βεβαίως νὰ θέλη, ὅτι στερεῖται τῆς ἰδιαζούσης εἰς τὸν γνήσιον πολιτικὸν θελήσεως πρὸς δημιουργίαν ἱστορίας. Ἐὰν οἱ *Walther Rathenau* καὶ *Gustav Landauer*—ἄνδρες κατ' ἐπίφασιν μὲν ἀντιθέτου πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς συνειδήσεως, πράγματι ὅμως ἐνθουσιώδεις φορεῖς καὶ εὐγενῆ θύματά τῆς αὐτῆς πίστεως—ἐπολέμησαν

τὸν Μαρξισμόν, ἔπραξαν τοῦτο ἀκριβῶς διότι ἐπίστευαν, ὅτι ἡ θέλησις οὔτε ἔχει, οὔτε πρέπει νὰ ἔχη ἀνάγκην τῆς ἐπιστήμης. Ὁ *Landauer* μάλιστα ἐπολέμησε τὸν Μαρξισμόν, διότι ἐπίστευεν εἰδικῶς εἰς τὸν Κομμουνισμόν.

Εἶνε χαρακτηριστικόν, ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν ἀποστόλων τοῦ Μάρξ, ὡς κυρίως ὁ Ἐδουάρδος *Bernstein*, προσεπάθησαν νὰ συνδυάσουν τὴν ἐλευθερίαν τῆς θέλήσεως πρὸς τὴν μαρξικὴν ἀναγκαστικότητα τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, ἰσχυρισθέντες μάλιστα, ὅτι ὁ δυνασμός οὗτος ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαστικότητος διέπει αὐτὰ ταῦτα τὰ ἔργα τοῦ Μάρξ. Ἀνεξαρτήτως τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ τῆς παρατηρήσεως τοῦ *Bernstein* περὶ ὑπάρξεως τοῦ δυνασμοῦ τούτου παρὰ τῷ Μάρξ, ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κυρίως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐπὶ τοῦ παρόντος, εἶνε τοῦτο: ὅτι καὶ εἰς αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς κύκλους τῶν Μαρξιστῶν ἐξεδηλώθη, ὑπὸ τὸν τύπον βεβαίως συμφιλίωσης πραγμάτων ἀσυμφιλιώτων, ἡ ἀνάγκη τῆς χειραφετήσεως ἀπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Μάρξ, δηλαδή ἀπὸ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ—, ἡ ἀνάγκη τῆς χειραφετήσεως τῆς Πολιτικῆς γενικῶς ἀπὸ τῆς Ἐπιστήμης. Ἡ ὑποταγὴ τῆς Πολιτικῆς ὑπὸ τὴν Ἐπιστήμην εἶνε βεβαίως φαινόμενον παλαιότατον. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Σοσιαλισμόν, κακῶς ἀποδίδεται ὑπὸ τινῶν εἰς τὸν Μάρξ ἢ πατρότης τῆς μεταβολῆς τοῦ πολιτικοῦ προβλήματος αὐτοῦ εἰς πρόβλημα γνώσεως. Αὕτη ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς *Saint-Simon* καὶ *Augustin Comte*. Ὁ πρῶτος, ὅστις μετεβίβασε τὴν ἀντιπολιτικὴν αὐτὴν διάθεσιν εἰς τὴν Γερμανίαν ὑπῆρξεν ὁ *Μωυσῆς Hess*, μετὰ ταῦτα δὲ βλέπομεν ὄχι μόνον τὸν Μάρξ καὶ τοὺς Μαρξιστάς, ἀλλὰ καὶ ἀντιμαρξικοὺς σοσιαλιστάς, ὡς τοὺς *Proudhon* καὶ *Kropotkin* νὰ διέπωνται ὑπ' αὐτῆς. Ὁ ὅρος μάλιστα «ἐπιστημονικὸς Σοσιαλισμός» ἐθεσπίσθη ὑπὸ τοῦ κατὰ βάθος κακῶς διαγνώσαντος ἑαυτὸν πλουσιωτάτου εἰς πολιτικὴν διαίσθησιν *Proudhon*.

Διὰ τῶν προλεχθέντων ἠθέλησα κυρίως νὰ τονίσω δύο τινά: α) ὅτι, κρίνων τὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν, δὲν πρόκειται νὰ κρίνω τὸν κομμουνισμόν ἢ σοσιαλισμόν, καὶ β) ὅτι ἡ προσπάθειά μου δὲν θὰ ἔχη χαρακτῆρα πολιτικόν, ἀλλ' αὐστηρῶς ἐπιστημονικόν. Εἰς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι, ἔξ ἀγνώστου ἀρχῆς ὀρμώμενοι, προβαίνουν εἰς τὴν διάκρισιν μεταξὺ προλεταριακῆς καὶ ἀστικῆς Ἐπιστήμης, δὲν δύναμαι βεβαίως νὰ ἀπαντήσω. Ἐγὼ γνωρίζω μίαν καὶ μόνον μίαν ἐπιστήμην. Ὅταν ἐγεννήθη αὕτη, δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη ἀστικὸν καθεστῶς καὶ προλεταριακὴ ἰδεολογία.

Ἐπάρχουν βεβαίως καὶ πολλοί, οἱ ὁποῖοι διακρίνουν τὴν Ἐπιστήμην εἰς ἀριστοκρατικὴν καὶ δημοκρατικὴν, κατατάσσοντες εἰς μὲν τὴν κατηγορίαν τῆς ἀριστοκρατικῆς ἐπιστήμης τὴν Μεταφυσικὴν, εἰς δὲ τὴν κατηγορίαν τῆς ἐπιστημονικῆς Δημοκρατίας τὰς ἐμπειρικὰς ἐπιστήμας. Ἡ διάκρισις αὕτη θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ ἔχη, ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν, σημασίαν τινά, εἰάν ὑπὸ τὴν φαινομενικὴν ὀρθότητά της δὲν ἐκαλύπτετο μία σοβαρὰ παρεξήγησις. Λαμβανομένης τῆς διακρίσεως ταύτης ὑπὸ τὴν πραγματικὴν ἔννοιαν αὐτῆς, ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, ὡς καθαρὰ Μεταφυσική, ματαίως θὰ διεκδικήσῃ τὴν κατάταξιν του εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς δημοκρατικῆς Ἐπιστήμης. Οἱ ἐπιχειροῦντες ὅμως τὴν εἰρημένην διάκρισιν δὲν ἔχουν ὑπ' ὄψει των τὰς πραγματικὰς ἔννοιαι τῆς Μεταφυσικῆς καὶ τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν. Λέγοντες οὗτοι «ἐμπειρικά» ἢ «θετικαὶ ἐπιστήμαι» ἐννοοῦν τὴν ἀπλοποίησιν, ἐκλαΐκευσιν, δηλαδὴ τὸν ἐκχυδαϊσμόν τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως, ἐννοοῦν τὴν ἄρσιν πάσης ἐπιστημονικῆς προβληματικῆς. Τοῦτο ὅμως σημαίνει ἄρνησιν αὐτῆς ταύτης τῆς Ἐπιστήμης. Ἡ Ἐπιστήμη δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ μετατεθῇ εἰς τὸ πεζοδρόμιον εἰ μὴ μόνον ἐπὶ θυσίᾳ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑποστάσεώς της.

Δυστυχῶς— ἄς ἐπιτραπῇ εἰς ἐμὲ νὰ προβῶ εἰς μικράν τινα

καὶ ἀναγκαίαν παρέκβασιν—ἡ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη ὁ Μαρξισμός, ἐχαρακτηρίζετο κυρίως διὰ τῆς τάσεως πρὸς ἐκχυδαϊσμόν καὶ ἐπιπέδωσιν τῶν πάντων. Ἡ τάσις αὕτη δὲν ὀφείλεται εἰς τὸν Μαρξισμόν, ἀλλ' εἰς τὸ ἰδιάζον εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πνεῦμα, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐπήγασαν—ὑπὸ τοῦ ὁποίου πάντως ἠὺνοήθησαν—τόσον ὁ Μαρξισμός, ὅσον καὶ αἱ συγγενεῖς πρὸς αὐτὸν ἐμφανίσεις, ὡς ἡ νατουραλιστικὴ τέχνη, τὸ μελόδραμα, τὸ μυθιστόρημα, ἡ ὀπερέττα, ἡ ἐπιθεώρησις. Ὁ Φάουστ μετετράπη εἰς ἀντικείμενον ἀπολαύσεως ἀνθρώπων συγκινουμένων περισσότερον ἀπὸ τὰς μελοδραματικὰς διωδίας τοῦ *Gounod* παρὰ ἀπὸ τοὺς περιφήμους μονολόγους τοῦ *Gaethe*, χρησιμοποιοηθεὶς οὕτω ὡς θέμα ἰσότιμον πρὸς τὴν *Κυρίαν* μὲ τὰς καμελίαις. Τὸ θέατρον μετεβλήθη εἰς τόπον κοινωνικῶν συναντήσεων καὶ ἡ παράδοσις τῶν ἀρχαίων τραγωδῶν, τοῦ *Shakespeare* καὶ τοῦ Μολιέρου ἀνεχαιτίσθη ὑπὸ τοῦ *Sudermann* καὶ τῶν γαλλικῶν κοινωνικῶν δραμάτων. Οὐδεμία ἄλλη ἐποχὴ θὰ ἐπέτρεπεν εἰς τύπους, ὡς ὁ *Hælderlin* καὶ ὁ *Nietzsche* νὰ ζήσουν ζωὴν ἐγκαταλελειμμένην καὶ νὰ καταφύγουν εἰς τὴν παραφροσύνην ὡς εἰς τὴν μόνην στοργικὴν ἀδελφήν. Εἶνε χαρακτηριστικόν, ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη, ὅποτε τύποι ἰσχυροί, ὡς ὁ *Dostojewski*, ἐφρόντισαν, διὰ τοῦ φαινομενικοῦ σύμβιβασμοῦ των πρὸς τὴν ἀντιπνευματικὴν μορφήν τοῦ μυθιστορήματος, νὰ ἀποσπάσουν τὰ πνεύματα ἀπὸ τοῦ στενοῦ καὶ μικροῦ ὁρίζοντος τοῦ μελοδράματος καὶ τῆς νατουραλιστικῆς τέχνης, δράματα πράγματι σοβαρά, ὡς τὰ τοῦ *Αὐγούστου Strindberg* καὶ τοῦ *Fritz von Unruh*, δὲν ἀναβιβάζονται εἰ μὴ μόνον εἰς θεάτρα γερμανικά. Αἱ κοινωνίαι τῶν πλείστων ἄλλων χωρῶν ἐξακολουθοῦν νὰ προσβλέπουν εἰς τὸ θέατρον, εἰς τὴν μουσικὴν καὶ γενικῶς εἰς τὴν Τέχνην ὡς εἰς ἀπλᾶ ἀντικείμενα διασκεδάσεως ἢ ἀφορπῆς ἐπιπολαίας συγκινήσεως.

Ἡ παρέκβασις, εἰς τὴν ὁποίαν ἠναγκάσθη νὰ καταφύγω, εἶχε τὸν ἕξῃς σκοπὸν: νὰ καταδείξῃ, ὅτι ὄχι μόνον ἡ ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ ὅλαι αἱ ἄλλαι ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος, διὰ τῶν ὁποίων ἄλλοτε παρείχeto διέξοδος εἰς τοὺς βαθυτέρους πόθους καὶ πόνους τῆς ἀνθρωπότητος, ὑπεβιβάσθησαν ὑπὸ τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἐγέννησε τὸν Μαρξισμόν, εἰς τὸ ἐπίπεδον ἐκχυδαϊστικῆς ἀπλότητος. Δὲν πρόκειται περὶ τῆς ὑπερτάτης, δηλαδὴ ὑπερνικησάσης πᾶσαν προβληματικότητά, ἀπλότητος, περὶ τῆς ἀπλότητος τῆς ἀληθοῦς καὶ δημιουργικῆς πίστεως. Αὕτη εὐρίσκεται ἐκεῖθεν τοῦ προβλήματος, ἐν ἄλλοις λόγοις ἔχει ὑποστῆ τὴν δοκιμασίαν καὶ κατέληξεν ἄλλοτε μὲν εἰς τὸν Παρθενῶνα, ἄλλοτε δὲ εἰς μίαν φούγκα τοῦ *Bach*, πάντοτε τέλος εἰς τὸν ἔξαγνισμόν καὶ τὴν ἀπολύτρωσιν. Δυστυχῶς πρόκειται περὶ τῆς ἐντεῦθεν τοῦ προβλήματος κειμένης ἀπλότητος, περὶ τῆς ἀπλότητος, τὴν ὁποίαν ὑπαγορεύει ἡ ἄγνοια καὶ ἡ ἔλλειψις παντὸς βαθυτέρου πόθου.

* * *

Ἀπὸ ποίας ἀπόψεως δεῖον νὰ κριθῆ κυρίως ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς; Ἀναμφισβήτητον εἶνε, ὅτι δεῖον νὰ κριθῆ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως, ἡ ὁποία κυρίως ἐνδιαφέρει αὐτόν. Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς ἐχαρακτήρισεν ἑαυτὸν ὡς τὴν πρώτην ἐπιστημονικὴν θεωρίαν τῆς ἱστορίας. Ὁ Μάρξ καὶ οἱ ὄπαδοί του ἐνόμισαν, ὅτι ἀπετάξαντο τελειωτικῶς τὸν διάβολον τῆς Μεταφυσικῆς. Ἡ πεποίθησις αὕτη εἶνε ἡ διέπουσα ὀλόκληρον τὸ θεωρητικὸν οἰκοδόμημα τοῦ Μαρξισμοῦ καὶ ἡ ὠθήσασα τοὺς φορεῖς αὐτοῦ εἰς τὸ νὰ ἀναβιβάσουν τὴν ἐπιστήμην εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς θρησκείας. Ποία ὅμως ἦτο ἡ ἐπιστήμη αὕτη; Ἀποτελεῖ ἄρα γε ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς πράγματι ἐπιστήμην; Ἀποτελεῖ οὗτος πράγματι ἄρνησιν πάσης Μεταφυσικῆς;

Δυστυχῶς διὰ τοὺς Μαρξιστὰς ἡ ἀπλουσιότης ἔρευνα, εἰς τὴν ὁποίαν πρόκειται νὰ προβῶ καὶ ἡ ὁποία θὰ βασίζεται εἰς πολλὰ σημεῖα αὐτῆς ἐπὶ τοῦ λίαν διαφωτιστικοῦ ἔργου τοῦ Γερμανοῦ κοινωνιολόγου *Werner Sombart* «Ὁ προλεταριακὸς Σοσιαλισμὸς», θὰ μὲ ὀδηγήσῃ κατ' ἀνάγκην εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς μόνον ὡς *Μεταφυσικὴ* δικαιούται νὰ διεκδικήσῃ ὄντοτητα. Τοῦτο δὲν μεταβάλλει βεβαίως τὴν στάσιν μου ἀπέναντι ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι καταφεύγουν εἰς τὸν Μαρξισμὸν ὡς εἰς ἐπιστήμην. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ἐὰν ὁ Μαρξισμὸς εἶνε ἢ δὲν εἶνε ἐπιστήμη, ἡ προσφυγὴ των εἰς αὐτὸν σημαίνει ψυχολογικῶς ἔλλειψιν αὐτονομίας πίστεως, ἔλλειψιν πολιτικῆς θελήσεως. Ἄρκει ὅτι προσφεύγουν εἰς αὐτόν, πιστεύοντες εἰς τὴν ἐπιστημονικότητά του. Πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ Μαρξισταὶ ὁμιλοῦν περιφρονητικῶς περὶ τῆς Κοινωνιολογίας, ἐν τῇ καθαρῶς ἀντικειμενικῇ ὑποστάσει αὐτῆς, θεωροῦντες αὐτὴν μὲν ὡς *Μεταφυσικὴν*, τὸν Μαρξισμὸν δὲ ὡς τὴν μόνην ἀληθῆ, ἀντικειμενικὴν ἐπιστήμην. Ἄς ἴδωμεν ὅμως ποία εἶνε πραγματι ἡ ἐπιστήμη αὐτή!

* * *

Δὲν πρόκειται νὰ κρίνω τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται εἰς τὴν μέλλουσαν κοινωνίαν, τὴν κοινωνίαν τοῦ δικαίου, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀπολύτου οἰκονομικῆς ἰσότητος—, τμῆμα, τὸ ὁποῖον ἀνέπτυξαν περισσότερο τοῦ Μάρξ οἱ πρὸ αὐτοῦ σοσιαλισταὶ καὶ ἀναρχικοί, δηλαδή οἱ λεγόμενοι οὐτοπισταί, ὡς καὶ οἱ μετ' αὐτόν ἢ καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτόν ἀναδειχθέντες ἀντιμαρξικοὶ σοσιαλισταί. Τὸ ὅτι ἡ θεωρία περὶ τῆς μελλούσης κοινωνίας ἔχει—(κατ' ἐμέ, πρέπει μάλιστα νὰ ἔχη)—βάσιν μεταφυσικὴν, τοῦτο εἶνε ἀναμφισβήτητον. Ὡς βάσις—ἀδιάφορον ἐὰν συνειδητὴ ἢ ἀσυνείδητος, ἀδιάφορον ἐὰν μὲ χροιάν

πλατωνο-ζηνωνικὴν ἢ νευτωνικὴν—ὄλων τῶν τοιούτων θεωριῶν ἐχρησίμευσεν ἡ ἰδέα τῆς λεγομένης «φυσικῆς τάξεως τῶν ἐν τῇ κοινωνίᾳ πραγμάτων». Δὲν πρόκειται ὅμως νὰ ἐπιμείνω εἰς τοῦτο. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κυρίως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐν τῷ προκειμένῳ καὶ χαρακτηρίζει ἄλλωστε ἰδιαιτέρως καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας σοσιαλιστικὰς δοξασίας τὸν Μαρξισμόν, εἶνε ἡ περὶ ἱστορίας θεωρία του, δηλαδή ἡ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ.

Γνωστὴ βεβαίως εἶνε εἰς πάντας ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἐμφανιζομένη θεωρία. Αὕτη σημαίνει, κατὰ τὴν κοινὴν φρασεολογίαν, τὴν ἐξάρτησιν τῆς ἱστορίας ἐκ τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντος, ἐξάρτησιν φθάνουσαν μέχρι τοιούτου σημείου ὥστε καὶ ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἀμιγεστέρας ἀτομικῆς θελήσεως, δηλαδή ἡ ἐκδήλωσις τῆς Τέχνης, νὰ θεωρῆται προσδιωρισμένη ὑπ' αὐτοῦ. Ὀλιγώτερον γνωστὸν εἶνε τοῦτο: ὅτι ἡ θεωρία αὕτη εἶχεν ἤδη διαμορφωθῆ κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα καὶ ὅτι οἱ Μαρξ καὶ Ἐγκελς δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν εἰ μὴ ἄφ' ἐνὸς μὲν ὡς οἱ ἀρτιώτερον καὶ συστηματικώτερον ἐμφανίσαντες αὐτήν, ἄφ' ἑτέρου δὲ ὡς οἱ κυρίως προσδῶσαντες εἰς αὐτὴν χροιάν μεταφυσικὴν.

Ἐὰν ὁ Μαρξ καὶ οἱ Μαρξισταὶ ἤρκοῦντο εἰς ἐκάστην χωριστὰ περίπτωσιν ἐκδηλώσεως τῆς πνευματικῆς, πολιτικῆς ἢ καὶ οἰασδήποτε κοινωνικῆς πραγματικότητος νὰ ἀναζητοῦν τὰ προκαλοῦντα αὐτὴν ἄμεσα ἢ καὶ ἔμμεσα αἷτια, καὶ ἐὰν ἡ ἀναζήτησις αὕτη ὠδήγει αὐτοὺς εἰς τὸν συνταυτισμὸν τῶν αἰτίων τούτων πρὸς οἰκονομικοὺς παράγοντας, ἢ προσπάθειά των αὕτη θὰ ἦτο δυνατὸν τὸ πολὺ νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἔρευνα ἐπιστημονικὴ ὀδηγήσασα εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Πάντως περὶ τῆς ἐπιστημονικότητος τῆς ἐρεύνης ταύτης οὐδεμία θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γεννηθῆ ἀμφισβήτησις. Ἄρκοῦνται ὅμως εἰς τοῦτο ὁ Μαρξ καὶ οἱ Μαρξισταί; Οὐδεὶς τῶν γνησίων Μαρξιστῶν ἠθέλησε νὰ περιορίσῃ τὸ ἔρ-

γον τοῦ διδασκάλου εἰς τὸ στενὸν τοῦτο πλαίσιον τῆς ἐρεῦνης, εἰς τὸ μόνον τουτέστι πλαίσιον, τὸ ὁποῖον, κατ' ἐμέ, εἶνε δυνατόν νὰ προσδιορίσῃ ἔρευναν ἐπιστημονικὴν. Καὶ εἰάν ἤθελέ τις ὅμως ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Μάρξ νὰ προβῆ εἰς τὸν περιορισμὸν τοῦτον, ἢ θέλησιν του, ὅσονδήποτε καὶ εἰάν ἤθελεν ὑπάρξει εὐγενής, θὰ ἀντέφασκε πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου. Ὁ Μάρξ δὲν περιορίσθη εἰς τὴν ἐμπειρικὴν πιστοποίησιν γεγονότων, τὴν ἐμπειρικὴν ἀναγωγὴν αὐτῶν εἰς τὰ ἐκάστοτε προκαλοῦντα αὐτὰ αἷτια καὶ εἰς τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῆς ἐρεῦνης ταύτης πιστοποίησιν τῶν ὁμοιομορφιῶν καὶ τυπικῶν χαρακτήρων τῆς κατ' ἐπίφασιν ἀνομοιομόρφως καὶ μόνον δι' ἀτομικῶν χαρακτήρων ἐκδηλουμένης κοινωνικῆς πραγματικότητος. Τοῦτο θὰ ἀπετέλει καθαρῶς κοινωνιολογικὴν ἔρευναν, ἔρευναν ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπιστημονικὴν. Ἄν καὶ τόσον ὁ Μάρξ, ὅσον καὶ ὁ Ἐγκελς ὠμίλησαν συχνότατα περὶ τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρος τῆς ἐπιστήμης των, τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον ὠκοδόμησαν, εἶνε ξένον πρὸς πᾶσαν ἐμπειρικότητα καὶ μόνον εἰς τὴν ἐστερημένην μεθοδολογικῆς καὶ γνωσιολογικῆς κρίσεως συνείδησίν των ἦτο δυνατόν νὰ ἐμφανισθῇ ὡς ἔργον ἐμπειρικόν. Ὁ Μάρξ δὲν ἐξάγει ἀπλῶς συμπεράσματα ἐκ τῆς ἐμπειρικῆς παρατηρήσεως τῆς ἱστορίας, ἀλλ' ὁρμᾶται ἐξ ὀρισμένης κοσμοθεωρίας καὶ προβαίνει εἰς τὴν ὑπαγωγὴν ὀλοκλήρου τῆς ἱστορίας, ὡς συνόλου, ὑπὸ τὴν ἀναγκαστικότητα φυσικῆς κομοτελείας. Καὶ ἐξηγοῦμαι: Ὁ Μάρξ, προεκτείνων τὴν ἰσχὺν τῶν φυσικῶν νόμων καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, διδάσκει, ὅτι αὕτη διέπεται ὑπὸ «σιδηρᾶς ἀναγκαστικότητος». Τὴν φυσικὴν ταύτην καὶ ἀναγκαστικὴν νομοτέλειαν δὲν θεωρεῖ οὗτος μάλιστα ἀπλῶς ὡς γεγονὸς πιστοποιούμενον δι' ἐμπειρικῶς παρατηρουμένης λειτουργικῆς συνεξαρτήσεως, ὡς διαφορικὴν τουτέστιν ἐξίσωσιν, ἀλλ' ὑπὸ ἔννοιαν καθαρῶς ὄντολογικὴν. Τοῦτο χαρακτηρίζει

ὀρθῶς ὁ *Sombart* ὡς καθαρὰν μεταφυσικὴν. Θὰ ἠδυνάμην νὰ παραπέμψω εἰς πολλὰ σημεία τῶν ἔργων τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐγκελς, ὅπως ἀποδείξω τὴν ὀρθότητα τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου. Ἐν τῷ προκειμένῳ ἀρκοῦμαι εἰς τὸ νὰ ἀναφέρω, ὅτι εἰς τὰ ἔργα τῶν Μάρξ καὶ Ἐγκελς γίνεται συχνοτάτη χρῆσις τῶν ὄρων «φυσικοὶ νόμοι» καὶ «ἀναγκαστικότης τῆς φυσικῆς διαδικασίας», καὶ τονίζεται ρητῶς ἡ ἀνεξάρτητος ἀπὸ πάσης θελήσεως κυριαρχικὴ ἰσχὺς τῶν νόμων τούτων ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἐν τῇ «φυσικοῖστορικῇ διαδικασίᾳ», ὅπως ἐκφράζεται, κατὰ τὴν ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ «Κεφαλαίου» ἐκδηλωθεῖσαν γνώμην αὐτοῦ τούτου τοῦ Μάρξ «λίαν ἐπιτυχῶς», Ρῶσσοι κριτικὸς. Τὸ ὅτι ἡ ἐξάρτησις τῆς ἱστορίας ἐκ τῆς ἀναγκαστικότητος φυσικῶν νόμων δὲν ἔχει, κατὰ τὸν Μάρξ, ἀπλὴν νομιναλιστικὴν (δηλαδὴ ὀνοματιστικὴν) σημασίαν, ὅπως εἶνε ἡ σημασία, τὴν ὁποίαν προσδίδει εἰς τοὺς φυσικοὺς νόμους νεωτέρα τις κατεύθυνσις τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν, τοῦτο δὲν εἶνε δυνατόν βεβαίως νὰ γίνῃ ἀντικείμενον ἀμφισβητήσεως. Ὁ Μάρξ καὶ πάντες σχεδὸν οἱ Μαρξισταὶ ἰδιαιτέρως κολακεύονται, θεωροῦντες ἑαυτοὺς ὡς τοὺς μόνους, οἱ ὅποιοι γνησίως καὶ ρεαλιστικῶς, δηλαδὴ ἀντιθέτως πρὸς πᾶσαν πρόθεσιν πλασματικοῦ Νομιναλισμοῦ, ἀποδίδουν τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα. Ἐξαιρέσει τοῦ *Otto Bauer* καὶ ἐλαχίστων ἄλλων Μαρξιστῶν, οἱ ὅποιοι προσεπάθησαν, παραφράζοντες τὸν διδάσκαλόν των, νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ὁδὸν τοῦ Νομιναλισμοῦ, ἀντιθέτως δὲ κυρίως πρὸς τοὺς συνειδητῶς στραφέντας κατὰ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ *Basarow, Lunatscharski* καὶ λοιπούς, οἱ ὅποιοι ὀνομασθέντες ὑπὸ τοῦ Λενὶν «Μαχισταί», προσεπάθησαν νὰ καταδείξουν τὴν μεταφυσικότητα τοῦ Μαρξισμοῦ, — ὁ Μάρξ καὶ οἱ γνήσιοι μαθηταὶ του ὑπεστήριξαν (ἐν ἀγνοίᾳ βεβαίως τῆς μεταξὺ Ρεαλισμοῦ καὶ Νομιναλισμοῦ ὑφισταμένης γνωσιολογικῆς προβληματικῆς) τὴν θέσιν, ὅτι ἡ ἱστορικὴ διαδι-

κασία διέπεται πράγματι—οὐχὶ δὲ ἀπλῶς κατ' ὄνομα—ὑπὸ τῆς ἀναγκαστικότητος νόμων φυσικῶν. Ποῖος ὅμως εἶνε δυνατὸν νὰ ἀρνηθῆ, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ καθαρὰν Μεταφυσικὴν; Ἡ θεωρία περὶ ὑπάρξεως ἀπολύτου φυσικῆς νομοτελείας ἐν τῇ ἱστορίᾳ εἶνε καθαρῶς μεταφυσικὴ, δηλαδὴ ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν ἀναπόδεικτον καὶ ὄχι συμπέρασμα ἐμπειρικῆς ἐρεῦνης. Τὸ περιεργον μάλιστα εἶνε τοῦτο: ὅτι οὔτε ὁ Μάρξ, οὔτε ἄλλος τις Μαρξιστῆς προσεπάθησάν ποτε νὰ στηρίξουν γνωσιολογικῶς τὴν προϋπόθεσιν αὐτήν, νὰ ἀπαντήσουν δηλ. εἰς τὸ θεμελιῶδες ἐρώτημα: «εἶνε δυνατὴ ἡ φυσικὴ νομοτέλεια ἐν τῇ ἱστορικῇ διαδικασίᾳ»; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο, τὸ ὁποῖον θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσῃ τὴν βάσιν τοῦ ὅλου των ἔργου, δὲν ἐτέθη κἀν ὑπ' αὐτῶν. Δὲν θέλω βεβαίως νὰ εἶπω, ὅτι δι' αὐτοῦ θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ διεκδικήσουν τὸ χρῆσμα τῆς Ἐπιστήμης. Τοῦτο ὅπωςδήποτε δὲν θὰ ἦτο κατορθωτόν. Πάντως, ἀπαντῶντες εἰς τὸ περὶ οὗ πρόκειται ἐρώτημα, θὰ ἐδημιούργουν οἱ Μαρξισταὶ τὴν φιλοσοφικὴν βάσιν τῆς θεωρίας των καὶ θὰ ἐνεφάνιζον τοῦλάχιστον αὐτὴν ὡς μεταφυσικὴν φιλοσοφημένην. Σήμερον ἐμφανίζουσι αὐτὴν ὡς τελείως ἀφιλοσόφητον μεταφυσικὴν. Καὶ τοῦτο εἶνε, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἐπιστημονικοῦ των πόθου, διττῶς τραγικόν.

Ἄς εἰσέλθωμεν ὅμως ἀκόμη βαθύτερον εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ διὰ νὰ γίνῃ καταφανεστέρα ἡ μεταφυσικὴ καὶ ἄκρως ἀντεπιστημονικὴ του βάσις.

Ποία εἶνε ἡ εἰδικὴ μορφή, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζεται ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ περὶ τῆς φυσικῆς νομοτελείας τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας; Ὡς γνωστόν, ἡ νομοτέλεια αὕτη ἐθεωρήθη ἄλλοτε μὲν, ὡς π.χ. ὑπὸ τοῦ *Buckle*, καθαρῶς γεωγραφικὴ, ἄλλοτε δέ, ὡς κυρίως ὑπὸ τοῦ *Taine*, καθαρῶς ψυχολογικὴ. Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ δὲν ἀνήκει οὔτε εἰς τὴν μίαν οὔτε εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν. Κατ' αὐτόν, ἡ ἱστο-

ρία ολόκληρος δέον να αναχθῆ ὄχι εἰς βάσιν γεωγραφικὴν ἢ ψυχολογικὴν, ἀλλ' εἰς βάσιν οἰκονομικὴν ἢ μᾶλλον—τοῦτο εἶνε ὀρθότερον—τεχνολογικὴν. Αἱ κινουῦσαι τὴν ἱστορίαν δυνάμεις εἶνε, κατὰ τὸν Μάρξ, αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις. Τὶ ἐννοεῖ οὗτος μὲ τὸν ὄρον «δυνάμεις παραγωγικαί»;

Παράδοξον θὰ φανῆ εἰς ὅσους δὲν ἠσχολήθησαν εἰδικῶς εἰς τὸν Μαρξισμόν ἢ καὶ εἰς ὅσους ἠσχολήθησαν εἰς αὐτὸν μόνον ἐπιπολαίως, ὅτι αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις τοῦ Μάρξ, τὸ μυστηριῶδες τοῦτο κίνητρον τῆς ἱστορίας, δὲν εἶνε αἱ οἰκονομικαὶ συνθήκαι—(αὗται ἀπορρέουν ἐξ ἐκείνων)—, ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς προόδου τῆς Τεχνικῆς. Παραγωγικαὶ δυνάμεις εἶνε, ὡς ὀρθῶς τονίζει ὁ *Sombart*, τὸ τεχνικὸν δύνασθαι. Θὰ ἀναφέρω δύο χαρακτηριστικὰς περικοπὰς, τὴν μίαν ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ *Engels* «*Anti-Dühring*», τὴν ἄλλην ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ *Marx* «*Misère de la Philosophie*». Ἐκ τῆς πρώτης ἐξάγεται σαφῶς, ὅτι αἱ κινουῦσαι τὴν ἱστορίαν δυνάμεις εἶνε αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις. Ἐκ τῆς δευτέρας ἐξάγεται, ὅτι αὗται δὲν εἶνε ἄλλο τι εἰ μὴ ἡ πρόοδος τῆς Τεχνικῆς.

«..... αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις..... ὠθοῦν,....., ολόκληρον τὴν ἀστικὴν κοινωνίαν πρὸς τὴν δύσιν ἢ τὴν ἀνατροπὴν αὐτῆς», λέγει ὁ *Engels*, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα, ὡς γνωστόν, δὲν ἐδημοσιεύοντο εἰ μὴ μόνον κατόπιν ῥητῆς ἐγκρίσεως τοῦ Μάρξ.

Ἴδου καὶ ἡ δευτέρα περικοπή: «Οἱ ἄνθρωποι, ἀποκτῶντες νέας παραγωγικὰς δυνάμεις, μεταβάλλουν τὸν τρόπον τῆς παραγωγῆς, καί, μεταβάλλοντες τὸν τρόπον τῆς παραγωγῆς, μεταβάλλουν τὰς κοινωνικὰς συνθήκας αὐτῶν. Ὁ χειροκίνητος μύλος προκαλεῖ τὴν ὑπαρξιν κοινωνίας μετὰ κυριαρχου. Ὁ ἀτμοκίνητος μύλος τὴν ὑπαρξιν κοινωνίας μετὰ κεφαλαιοκράτου βιομηχάνου».

Παραλλήλως πρὸς τὰς περικοπὰς αὐτάς, ἀναγκαῖον θεωρῶ

νὰ ἀναφέρω καὶ δύο περικοπὰς ἐκ τῶν ἔργων δύο φανατικῶν ἀποστόλων τοῦ Μάρξ, τοῦ *Dietzgen* καὶ τοῦ *Bucharin*:

«Ἡ ἐξέλιξις τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως», λέγει ὁ *Dietzgen* ἐν τῷ ἔργῳ του «Σοσιαλδημοκρατικὴ Φιλοσοφία», «εἶνε . . . ὁ δημιουργικὸς παράγων, ὁ ὁποῖος ἰδρύει πολιτείας, προσδιορίζει τὰς μορφὰς τῶν κυβερνήσεων, σχηματίζει τὰ κόμματα καὶ καθαρίζει καὶ τελειοποιεῖ τὰς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης». «Παραγωγικαὶ δυνάμεις», προσθέτει ὁ *Bucharin* ἐν τῷ ἔργῳ του «Θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ», «εἶνε αὐτὸ τοῦτο . . . βαθμὶς ἐξελίξεως τῆς Τεχνικῆς».

Δὲν εἶνε λοιπὸν δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ περὶ αὐτοῦ ἀμφιβολία. Παρὰ τὰς προσπάθειάς, αἱ ὁποῖαι κατεβλήθησαν πρὸς σχετικὴν τινα εὔρυσιν τῆς ἐκτάσεως τῶν κινουσῶν τὴν ἱστορίαν δυνάμεων, προσπάθειάς ἀναγομένας εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν Ἐγκελς, ὁ ὁποῖος προσέθεσε, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ κηδεμονεύοντος αὐτὸν φίλου, εἰς τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις καὶ τὴν παραγωγὴν ἀνθρώπων, δηλαδὴ τὰς γενετησίους δυνάμεις, ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ μένει προσκεκολλημένη εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς αὐτονόμου πρωταρχικῆς ὑποστάσεως τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ὑποστάσεως ἀνεξαρτήτου ἀπὸ πάσης θελήσεως, δηλαδὴ ἀπὸ τῆς θελήσεως καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ ἐφευρίσκοντος τεχνικὴν τινα τελειοποίησιν. Καὶ αὐτὸς ἀκόμη εἶνε ὄργανον τυφλὸν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἐν πλήρει δικαίῳ εὑρίσκεται ὁ *Sombart* λέγων, ὅτι «οὐδεμία Μεταφυσικὴ προσέδωσέ ποτε χροιάν πραγματικότητος εἰς ὃν μυστικιστικώτερον τῶν μυστηριωδῶν αὐτῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ παίζουν μετ' αὐτῶν, ὡς πνεύματα πειρακτικά». Τὸ ὅτι ὁ Μάρξ ἐθεώρει τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις ἀνεξαρτήτους ἀπὸ πάσης θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι προσέδωσεν εἰς αὐτὰς ὑπόστασιν ἄ-